

Bebina Milovanović
Arheološki institut Beograd

Angelina Raičković
Arheološki institut Beograd

Saša Redžić
Arheološki institut Beograd

904:739.2"652"(497.11)

Centralna Srbija,
LAT 43° 50' 43" N / LONG 21° 10' 46" E

STILSKO - TIPOLOŠKE ODLIKE I POREKLO FORMI NAUŠNICA RIMSKOG PERIODA U SRBIJI

ABSTRAKT

Stilsko-tipološka analiza naušnica rimskog perioda u Srbiji daje nam mogućnost praćenja određenih stilskih karakteristika koje se mogu vezati za određene produkcione centre, majstore i kalupe iz kojih su proizašli. U većini slučajeva se moglo nagovestiti ili čak i precizno utvrditi njihovo poreklo koje je vezano za autohtone korene ili pak za znatno raskošnije helenističke uzore koji su grčko nasleđe raširili po čitavom Mediteranu i darovali rimskoj imperiji.

KLJUČNE REČI: NAUŠNICE, RIMSKI, NAKIT, TIP, VARIJANTA, PODVARIJANTA, ANALIZA

Predmet ovog rada su naušnice iz rimskog perioda sa teritorije Srbije. Preko stilsko-tipološke analize naušnica iz Srbije omogućeno je sagledavanje pojedinih stilskih odlika kao i produkcioni centara na ovim prostorima. Radom su obuhvaćene naušnice iz sledećih rimskih nekropola u Srbiji: Viminacijum,¹ Mala Kopašnica, Ulpijana, Kolovrat, Beška, Sviloš, Komini, Niš, Sočanica, Vršac, Vojilovica-Pančevo, Subotica-Verušić, itd.²

1. Zotović, Jordović 1990; Zotović 1995, 233-242; Spasić 1994, 73-86; Spasić 1996; Milovanović 2004, 131-143.

2. Pešić 1995, 26-30; Fidanovski 1998, 256-350; Jovanović 1978, 33-40; Cermanović-Kuzmanović 1995, 227-230; Marijanski-Manojlović 1987; Dautova-Ruševljan 1995, 243-244; Cermanović-Kuzmanović 1997; Fidanovski 1988, 11-49; Barački 1961, 117-142; Batistić-Popadić 1984-1985; Sekereš 1998, 107-147. Pogledati kartu sa prikazom lokaliteta na sl.1.

Jedan broj nalaza je dospelo kao legat ili putem otkupa u muzejske zbirke širom Srbije. Najbrojnija je zbirka zlatnih naušnica iz Narodnog muzeja u Beogradu koju čini legat porodice Dunjić iz 1976. godine (materijal iz kosmajskog regiona – grobovi u selima Guberevac i Babe), zatim zbirka kapetana Todića sa materijalom iz Viminacijuma i niz slučajnih nalaza koji su putem otkupa dospeli u Muzej.³

Pored slučajnih nalaza i onih sa nepoznatih lokaliteta, od posebnog značaja su nalazi naušnica koje su sastavni deo ostava (Tekija, Nova Božurna, Gornje Štiplje na Crnom Vrh i Šarkamen).⁴

3. Popović 1996, 14-31.

4. Mano-Zisi 1957, 12-13; Jovanović 1978, 75-83; Popović 2002; Popović, Tomović 1998, 293-295.

Metodološki posmatrano naušnice su obrađene od najjednostavnijih do najsloženijih oblika, ne podržavajući hronološki redosled, koji nije adekvatan za ovu vrstu nakita, jer se više tipova istovremeno proizvode, tako da ih je teško na taj način klasifikovati. Unutar tipova (označeni su rimskim ciframa od I do XIII) izvršena je podela na varijante (mala slova abecede) i podvarijante (arapske cifre). Radom su obuhvaćene naušnice od zlata, srebra i bronz, jer je to bio jedini način za bliže sagledavanje produkcije ove vrste nakita, kao i za hronološki okvir i upotrebu pojedinih tipova. Naušnice i uopšte, sav nakit je nepouzdan za uže datovanje, imajući u vidu da se tretira kao dragocenost koja se decenijama čuva u krugu porodice. Iz navedenog razloga uglavnom je primenjeno šire hronološko datovanje, koje se bazira na analognim primercima naušnica iz susednih provincija (Donja Mezija, Trakija, Donja Panonija i Dalmacija), a tamo gde su uslovi nalaza dozvoljavali primenjeno je uže datovanje na osnovu hronološki osetljivog materijala.

Pošto se pojedine forme naušnica nisu mogle uklopiti u predloženu klasifikaciju naušnica koju je primenila I. Popović,¹ primenila sam sopstvenu klasifikaciju koja se oslanja na već pomenutu, kao i na klasifikaciju Lj. Zotović,² ali sa većim brojem tipova, varijanti i podvarijanti.

STILSKO-TIPOLOŠKA ANALIZA NAUŠNICA

Ukupno je obrađeno 659 naušnica (463 od zlata, 73 srebrnih, 3 od posrebrene bakarne žice i 120 bronzanih, sl. 2). Prilikom stilsko-tipološke analize naušnica, podela se zasniva na dve osnovne grupe: naušnice-karike (otvorenih ili zatvorenih krajeva, bez ili sa priveskom; Tip Ia – TIP VIIb, sl. 3) i naušnice sa “S” kukicom za fiksiranje (Tip VIIa – XIIIb, sl. 4.). Unutar prve grupe naušnica, podela na tipove, varijante i podvarijante je ba-

zirana na osnovu mehanizma za zakopčavanje (naušnice otvorenog tipa Ia – Ie; naušnice sa mehanizmom za zakopčavanje u obliku petlje i kuke bez ili sa dodatnim navojima ili volutastim ukrasima, tipovi IIa- VIIb). Drugu grupu uglavnom karakterišu naušnice, tzv. polihromnog stila, koje su često rađene u tehnici prolamanja i ažuriranja. Hronološki su obuhvaćene naušnice od I do kraja V veka.

TIP I

Ovaj tip karakterišu naušnice-karike otvorenog tipa. Krajevi mogu biti stanjeni u trn ili ravno sečeni bez ili sa priveskom, tako da su izdvojene sledeće varijante i podvarijante:

VARIJANTA Ia – naušnice od tanke žice kružnog preseka čija su oba ili bar jedan kraj stanjeni u trn. Prisutne su samo na viminacijumskim nekropolama u grobovima koji su na osnovu ostalog grobnog inventara datovani od kraja III do kraja V v.n.e.³ Analogni primerci iz Trakije su znatno stariji i pripadaju I i II v.n.e., kao i oni nađeni u Emoni (II vek).⁴

VARIJANTA Ib - naušnice otvorenog tipa, okruglog ili pravougaonog preseka od tanje ili deblje žice sa ravno sečenim krajevima. Treba napomenuti da ih je teško hronološki i etnički odrediti, jer se sreću ne samo u kasnoantičkom periodu, već i u doba Seobe naroda u grobovima germanskog življa,⁵ kao i na sarmatskoj nekropoli Subotica-Verušić.⁶

Podvarijanta Ib1 - naušnice identične prethodnim, ali sa privescima. Kako su uglavnom nalažene u grobovima sa kasnoantičkim materijalom (Ulpijana, Glavnik kod Podujeva, Beška), datuju se u IV vek. Analogne naušnice iz Britanskog muzeja (kolekcija Hamilton) pripadaju, takođe, IV veku.⁷

3. Zotović 1995, 233-234, tip I.

4. Ruseva-Slokoska 1991, cat. No.1, 2; Type I, variant 1; Petru 1972, T. XXI, 7,8; T. LI, 23, 23a.; Mihovilić 1979, 229-230.

5. Ivanišević, Kazanski 2002, 119, Pl.III, 14,1.

6. Sekereš 1998, 107147.

7. BMCJ 1969, Pl. LV, nr. 2684, 2685.

1. Popović 1996, 14-31.

2. Zotović 1995, 233-242.

VARIJANTA Ic – livene naušnice otvorenog tipa sa stanjenim krajevima. Karike su im neujednačenog preseka, uglavnom romboidnog. Zbog neujednačenog preseka najverovatnije nisu nošene na ušnim školjkama već su po mišljenju Lj. Zotović, bile prišivane na traku ili maramu.⁸ Treba pomenuti njihovu srodnost sa lunulastim privescima, omiljenim kod Rimljana od druge polovine I do IV veka.⁹ Hronološki bi odgovarale periodu od kraja IV do kraja V veka.

VARIJANTA Id – naušnice od tanke bronzane žice sa prebačenim krajevima. Analogna naušnica je pronađena u grobu iz Skupa koji pripada II - III veku.¹⁰ Hronološki nisu osetljive, tako da se mogu očekivati tokom celog antičkog perioda, a i kasnije.

VARIJANTA Ie – naušnice od glatke žice, otvorenih krajeva, jedan kraj je stanjen u trn, dok se drugi završava punolivenom poliedarskom glavom. Naušnice ove varijante se vezuju za kasnoantički period i mogu se pratiti od druge polovine IV pa sve do VI – VII v.¹¹ U ovom radu su obrađene samo naušnice sa punolivenom poliedarskom glavom koje su rimske provenijencije, dok one rađene tehnikom prolamanja sa almadinskim umecima, nalažene u germanskim grobovima, nisu obrađene. Na antičkim nekropolama u Srbiji sreću se podjednako u rimskim, ali i germanskim grobovima, što je slučaj i na Viminacijumu, gde su prisutne na rimskoj, ali znatno više na ostrogotskoj nekropoli.¹² Naušnice sa punolivenom poliedarskom glavom iz Sirmijuma nađene su u jednom sarmatskom ili gotskom grobu, što dokazuje upotrebu rimskih naušnica kod germanskog življa.¹³

TIP II

Kao poseban tip izdvojene su naušnice od tanke ili deblje žice, obično kružnog preseka koje imaju mehanizam za zakopčavanje u vidu petlje na jednom kraju i stanjeni trn kukasto povijen, na drugom kraju. Najjednostavniji primerci su bez privezaka, dok složeniji imaju različite priveske direktno zalemljene na kariku ili viseće priveske koji su prikazani za kariku pomoću manje alke. U odnosu na pomenute razlike izdvojene su sledeće varijante i podvarijante:

VARIJANTA IIa – naušnice od tanje ili deblje žice sa petljom i kukom za zakopčavanje, bez privezaka. Ove jednostavne naušnice su brojne na lokalitetima u Srbiji. To ukazuje na dugogodišnju upotrebu (od druge polovine II do IV veka).¹⁴ Ipak se može uočiti njihova dominantnost u kasnoantičkom periodu (Beška, Šarkamen, Ritopek), dok se u II veku sreću znatno ređe (Guberevac-Babe i pojedini primerci sa Viminacijuma). Par naušnica iz Vranja je datovan u V vek.

Podvarijanta IIa1 – naušnice sa petljom i kukom za zakopčavanje koje direktno na karici imaju zalemljenu različito oblikovanu glavu ili navučenu veću perlu od staklene paste. Nalemljene glave su od iskucanog lima (palmeta) ili od pseudogranula u formi grozda. Analogne naušnice sa grozdolikim priveskom poznate iz Britanskog muzeja (Kilikija, Pafos) datovane su u II vek.¹⁵ Naušnice sa perlama od staklene paste, na osnovu specifične dekoracije, tj. okaca na perlama, mogu se datovati u kasnoantički period, tj. u IV vek.

VARIJANTA IIb – naušnice u obliku karike sa petljom i kukom za zakopčavanje i priveskom od glatke ili ređe tordirane žice, sa jednom ili više perli. Po obliku, naušnice ove varijante, predstavljaju razvijeniju, ili bolje reći, bogatiju formu, naušnica varijante IIa, mada se i jedne i druge hronološki poklapaju, tj. pojavljuju se od polovine II veka,¹⁶ a znatno su češće tokom IV veka (lokaliteti Niš, Donja Vrežina, Boljevac na Ibru,

8. Zotović 1995, 237.

9. Popović 1996, 41-42.

10. Mikulčić 1975, 89-100, T.XII, 68, grob 23.

11. Jovanović 1978, 38, sl. 72-74.

12. Zotović 1981, 95-115.

13. Popović 2003, 222-223, Tab. 3. sl. 2,3 i 4.

14. Zotović 1995, 234, tip II

15. BMCJ 1969, Pl. LIV, nr. 2596, 2600.

16. Zotović 1995, 235, tip V; Popović 1996, 17, tip I 2a/1 i 2a/3.

Ulpijana, Ritopek i Baljevac). Analogni primerci iz muzeja u Majncu (nepoznati lokaliteti) su raniji (I- II vek),¹ a novcem Trajana (98 –117. n.e.), datovan je par naušnica iz Sopijane.²

Podvarijanta IIb1 – Naušnice sa identičnom karikom su poput tipa IIb, s tim što su privesci sastavljeni od jednog ili dva kružna fasunga sa dragim kamenom ili staklenom pastom, ispod kojih su staklene perle. Kombinacija poludragog i dragog kamenja i staklene paste, kao što je već rečeno, odlika je polihromnog stila, tipičnog za III vek. Jedino je naušnica iz Ulpijane, nešto mlađa i pripada IV veku. Najveću sličnost bi ove naušnice imale sa naušnicom iz Serdike koja je datovana u III - IV vek.³

VARIJANTA IIc – naušnice u obliku karike sa petljom i kukom za zakopčavanje i kupastim privescima od tankog iskucanog lima sa perlom od staklene paste na kraju. Najranija pojava ovih naušnica je u II veku (Palestina, Kipar, Sirija, primerci iz muzeja u Majncu - Tortoza u Siriji)⁴, dok primerci iz Remesijane, Niške Banje, Medijane i Beške, kao i iz Intercise (novac Valensa iz 364-367, grob 36), svedoče o njihovoj produženoj upotrebi i tokom IV veka.⁵

TIP III

Naušnice ovog tipa karakteriše karika sa kukom i petljom za zakopčavanje, dok su privesci specifičnog oblika i uglavnom pripadaju autohtonim tradicijama.

VARIJANTA IIIa – naušnice kod kojih je donji deo karike proširen upletanjem žice na kariku koja se završava petljom i kukom. Žica može biti pažljivo obmotana tako da se obrazuju pravilni, kosi redovi oko karike ili je dosta grubo i labavo obavijena, tako da dobija oblik osmica. Analogni primerci poznati iz Siscije i Emone da-

tovani su u I – II vek.⁶ Poreklo ovih naušnica treba tražiti u autohtonim tradicijama, pre svega keltskim. Ovaj oblik ukrašavanja naušnica u upotrebi je i u srednjem veku.⁷

VARIJANTA IIb – naušnice na donjem delu karike imaju naočarastu glavu (tzv. "Herku-lov čvor"), ukrašenu filigranom i granulama. Jednostavniji tj., prvobitni oblici ovog tipa prisutni su od druge polovine II veka (Mala Kopašnica, Sirmijum, Viminacijum), a vremenom prerastaju u složeniju formu koju karakterišu ukrasi poput koničnih ispupčenja na naočarastoj glavi - druga polovina III veka (Mala Kopašnica, Lozni Rasadnik kod Niša, Nova Božurna kod Prokuplja, Kolvrat, Prahovo i nepoznati lokaliteti). Prelaznoj fazi bi pripadao par iz Sočanice koji je datovan novcem Severa u prvu polovinu III veka.⁸

VARIJANTA IIc – naušnice sa specifičnim privescima zakačenim preko manje alke. Sastavni su deo ostava. Jedna je zlatna iz Nove Božurne (kod Prokuplja) i dva para srebrnih iz ostave nađene na lok. "Glavica" kod Gornjeg Štiplja na Crnom Vrh. Ove dve ostave povezuje nakit sa autohtonim karakteristikama i apotropejskom funkcijom. Naušnica iz Nove Božurne na karici ima priveske u obliku različitih alatki koje je teško prepoznati usled šematske obrade. Privesci u obliku različitih alatki, poznati su iz ostave iz Bara koja pripada dako-getsom kulturnom krugu (kraj I veka p.n.e i početak I vek naše ere)⁹ i iz Tekije (kraj I veka naše ere).¹⁰ Naušnicu iz Nove Božurne treba pripisati dako - getsom kulturnom krugu i datovati u II ili početak III veka, kao što predlaže prof. A. Jovanović.¹¹ Jedinstveni primerci naušnica sa Crnog Vrh, mogu se porediti sa nakitom ukrašenim srcolikim ili privescima u obliku bršljanovog lista koji je dominantan u Po-

1. Deppert-Lippitz 1985, 22, Taf. 27, 60-63.

2. Fulep 1977, 36, Pl. 37, 2a, 2b, grave R/191.

3. Ruseva-Slokoska 1991, cat. No.42, Type I, variant 4G.

4. Higgins 1961, pl. 54A; BMCJ 1969, pl. LII, 2421-2422; Deppert-Lippitz 1985, Taf.18,45.

5. Vago, Bona 1976, Taf.11; 12.

6. Košćević 1995, Pl. 41, 412,413.; Petru 1972, T. XLV1a, G 664.

7. Minić 1987,73-80.; Ercegović-Pavlović 1980, G-215. Pl. XXIII.

8. Jovanović 1979; Popović 1999, 77-92.

9. Popović, Borić-Brešković 1994.

10. Mano-Zisi 1957.

11. Jovanović 1978,77.

drinju, Panoniji i centralnoj Bosni. Ostava je datovana u prvu polovinu III veka.¹²

TIP IV

Naušnice ovog tipa imaju oblik jednostavnih karika čiji su krajevi prebačeni jedan preko drugog i namotajima na ramenima zatvaraju naušnicu. Naušnice mogu biti bez ili sa privescima.

VARIJANTA IVa – naušnice opisanog oblika bez privezaka. Naime, radi se o nakitu koji je preko crnomorskih kolonija prihvaćen kod autohtonog stanovništva, najpre kod Tračana, a zatim Dačana da bi dospao i u centralne delove Balkana.¹³ Naušnice sa viminacijumskih nekropola datuju se od kraja I do kraja III veka (ovu hronologiju podržava i I. Popović). Ovom periodu pripadaju i primerci iz Male Kopašnice i Guberevca. Primerci iz Niške Banje, Gradskog polja kod Niša i sarmatske nekropole Vojlovica-Pančevo, datuju se u IV vek.¹⁴

Podvarijanta IVa1 – naušnice sa opisanom karikom i privescima (manja karika, životinjski zub, poluobrađena kost, ljuštura puža, novac ili trapez od iskucanog lima). Hronološki odgovaraju periodu od kraja I do kraja III veka.¹⁵

TIP V

Ovaj tip naušnica se sastoji od jednostavne karike sa petljom i kukicom. Kraj koji formira petlju gustim je navojima uvijen oko karike. Navoji mogu biti jednostavni ili u vidu spirale sa volutasnim ukrasom, dok je karika glatka ili tordirana, bez ili sa dodatnim privescima.

VARIJANTA Va – naušnice ove varijante se sastoje od jednostavne, glatke ili ređe tordirane karike sa petljom i kukom za fiksiranje. Kraj sa petljom završava se u vidu gusto namotanih navoja na suprotnom ramenu. Naušnice ove varijante su najbrojnije (naročito na viminacijumskim nekropolama) što nam govori o njihovoj velikoj

popularnosti od II do kraja IV veka.¹⁶ Važno je naglasiti da su primerci iz uže Srbije prisutni do kraja III veka, dok oni iz Vojvodine sa kasnosarmatskih nekropola (Subotica-Verušić, Vojlovica-Pančevo i Vršac), kao i analogni primerak iz Osijek, pripadaju IV veku.¹⁷

Podvarijanta Va1 – naušnice sa prethodno opisanom karikom na kojoj je privezak od glatke ili tordirane žice na kome je retko sačuvana perla od staklene paste. Naušnica iz Viminacijuma iz kremiranog groba G₁- 196, datovana je novcem Karakale (198-217).¹⁸ Na lokalitetima u Srbiji ih ima u II i III veku (Viminacium, Mala Kopašnica, Guberevac-Babe), mada su prisutne i tokom IV veka (Sviloš), što je potvrđeno i analognim primercima u Akvinkumu, Intercisi i Sopijani.¹⁹

VARIJANTA Vb – naušnice sa karikom od glatke ili tordirane žice čiji kraj koji formira petlju sa spiralnim namotajima, obrazuje glavu naušnice, tako da ona dobija izgled pseudo-štitu ili volute. Na nekropoli u Viminaciumu jedan par naušnica pripada vremenu pre A. Pija (grob je ispod žrtvene kuline sa novcem A. Pija), dok je drugi par sa istog lokaliteta datovan novcem Konstancija II ili Valentinijana I, u IV vek.²⁰ Kasnoantičkom periodu pripada i naušnica sa Pontesa. Ostali su primerci uglavnom iz II i III veka (Mala Kopašnica, Guberevac-Babe i Kolovrat). Naušnice iz Trakije i Donje Mezije, takođe se hronološki poklapaju sa identičnim naušnicama iz Gornje Mezije.²¹

Podvarijanta Vb1 – naušnice sa već opisanom karikom (tip Vb, isključivo od glatke žice) sa privescima od tanke žice koja može biti tordirana, a na čijem je kraju perla od staklene paste. Radi se o jednoj razvijenijoj formi prethodne varijante sa kojom se hronološki poklapa (II - prva polovina IV veka).

16. Zotović, 234, tip IIA

17. Bulat 1989, 284-286, sl.1,5.

18. Zotović, Jordović 1990, T. CLXIII, 7

19. Szilagy 1956, Taf. XXVII; Alföldi 1957, Taf. LXXIX, 21; Fülep 1977, Pl.37, 2a, b.

20. Zotović, Jordović 1990, 88, T. CVI, 2.; Golubović 2001, 140.

21. Ruseva-Slokoska 1991, cat. No. 16, 17, 20, Type I, variant 4B; Popović, Donevski 1999, 21, cat.1., fig.1.

12. Popović 2002, 45-46; Čremošnik 1958, 147-151.

13. Pešić 1995, 26; Ruseva-Slokoska 1991, 104, cat. 3a, b.

14. Zotović 1995, 234, tip III.; Popović 1996, 19.;

Jovanović 1978; Batistić-Popadić 1984-1985, 62.

15. Zotović 1995, 235, tip III A, i IV.

TIP VI

Naušnice ovog tipa imaju jednostavnu kariku sa petljom i kukicom za zakopčavanje, a na karici je zalemljen ukras u vidu iskucane kalote ili koničnog ležišta sa staklenom pastom. Pojedini primerci na karici imaju dodate priveske.

VARIJANTA VIa – najjednostavnije naušnice ovog tipa na karici imaju zalemljenu kalotastu ili piramidalno iskucanu glavu od tankog zlatnog lima. Glava naušnica može biti ukrašena po rubu pseudotordiranom žicom. Iako postoji mišljenje da su one prvobitno imale priveske koji su vremenom ispali, veliki broj primeraka, isključuje tu mogućnost. U Srbiji su poznate na lokalitetima datovanim u II i III vek (Viminacijum, Guberevac-Babe, Mala Kopašnica, Komini i Beška).¹ Par naušnica iz Beške datovan je novcem A. Severa (222-235). Analogni primerci iz Muzeja u Majncu (nepoznati lokaliteti) datovani su u II vek, dok luksuznije naušnice sa kalotastom glavom ukrašenom granulacijom i filigranom iz Bugarske (ostava iz Nikolaeva, Sadovec i Eskus), pripadaju takođe II i sredini III veka.²

Podvarijanta VIa1 - par zlatnih naušnica koje pored kalotaste glave na proširenom delu karike imaju zalemljene sitne granule, raspoređene u obliku grozda. Pošto je reč o nepoznatom mestu nalaza, a za sada nisu poznati identični primerci, jedino nam ostaju analogije sa sličnim naušnicama iz Bugarske koje su datovane u sredinu III veka.³

Podvarijanta VIa2 – naušnice sa kalotastom glavom ili u obliku četvorostrane piramide od iskucanog lima koje na karici imaju žičani privezak sa kalotom ili perlom. Kao razvijenija forma varijante VIa, ova podvarijanta se hronološki podudara sa varijantom VIa (II – III vek). Na nekropoli “Više grobalja” na Viminacijumu, datovane su novcem A. Pija (138-161.).⁴

1. Zotović 1995, tip V.; Popović 1996, kat.37-42, tip II 1/1; Jovanović 1978, kat.6-7.; Pešić 1995, kat.11; Marijanski-Manojlović 1987, T. 4, 1.

2. Deppert-Lippitz 1985, Taf. 26,58-59.; Ruseva-Slokoska 1991, cat.21-25, Type I, variant 4C.

3. Ruseva-Slokoska 1991, cat.32a, b,33, 34, Type I, variant 4F.

4. Zotović, Jordović 1990, G1-193, T.CLXII,5.

VARIJANTA VIb – naušnice sa kukom i petljom za fiksiranje. Na karici imaju zalemljeno konično ili kvadratno ležište od iskucanog tankog lima sa ufasovanim kamenom (rubin, smaragd) ili sa staklenom pastom. Naušnice ove varijante su malobrojne. Mnogo su brojnije sa privescima, tako da postoji mogućnost da su i ove prvobitno imale priveske koji su ispali. Datuju se u period od II do III veka. Ovu hronologiju podržavaju i naušnice iz Britanskog muzeja (*Woodhouse collection, Franks Bequest*) i Muzeja u Majncu (nepoznati lokalitet).⁵

Podvarijanta VIb1 – naušnice identične varijanti VIb, ali na karici imaju privezak od tanke žice sa različito oblikovanim perlama. Privesci, osim jednostavnih perli od staklene paste, mogu biti u vidu šišarki od tankog, iskucanog lima (par iz Viminacijuma, G₁-606), ili u obliku manje amfore (Istorijski muzej Srbije u Beogradu inv. br. 62/A). Privesci u obliku amfora poznati su na naušnicama iz Britanskog muzeja (Olbija i kolekcija Kastelani).⁶ Naušnice ove podvarijante su zastupljene od II i traju tokom III veka, dok ih u IV veku nema.

Podvarijanta VIb2 – naušnice poput VIb1, ali na fasunzima imaju zakačena po dva priveska od tordirane žice. Samo su na naušnici sa Viminacijuma (G₁-1055) sačuvane dve jajaste perle od staklene paste bordo boje. Ove naušnice retko su zastupljene. Naime, jedine su za sada poznate analogije iz Britanskog muzeja (*Franks Bequest*) sa po tri priveska, a datovane su u II – III vek.⁷ Naši primerci, takođe pripadaju pomenutom periodu.

TIP VII

Naušnice sa jednostavnom karikom, petljom i kukicom za fiksiranje i kvadratnom ili kružnom glavom od iskucanog lima sa različito oblikovanim privescima.

VARIJANTA VIIa – ovoj varijanti pripada

5. BMCJ 1969, Pl.LIII, 2535; Pl. LIV, 2602; Deppert-Lippitz 1985, Taf.28, 68.

6. BMCJ 1969,Pl. LIII, 2444-2445; Pl. LIV, 2607-2608.

7. BMCJ 1969, 2591-2592.

samo zlatna naušnica iz Viminacijuma (C-7344). Na karici ima zalemljenu kvadratnu glavu od tankog lima rađenu tehnikom iskucavanja sa motivom rozete i žičani privezak kome nedostaje perla. Naušnice ovog tipa su retko zastupljene i mnogo su češće one sa glavom obrađenom presovanjem koje u sredini imaju umetnutu perlu ili poludragi kamen. Datovana je u II – III vek.

VARIJANTA VIIb – posebnoj varijanti pripada par zlatnih naušnica iz ostave nađene u Novoj Božurni. Na kružnoj glavi je reljefno prikazana rozeta sa šest latica, rađena apliciranjem tanke žice. Na većoj kružnoj alci je prikazan privezak od tankog lima sa reljefnom predstavom ptice, verovatno goluba. Predstave ptica na naušnicama su motiv helenističkog perioda (IV – II vek pre naše ere). Međutim, obično su to luksuzni primerci rađeni u punoj plastici sa emajlom.

TIP VIII

Naušnice sa “S” kukicom za fiksiranje i zalemljenom glavom od iskucanog lima. Glava može biti jednostavna, pločasta ili kalotasta bez dodatnih ukrasa ili rađena tehnikom iskucavanja na matrici u obliku šestostrane piramide ili još luksuznije sa granulama i urezima, tako da ima oblik rozete.

VARIJANTA VIIIa - naušnice sa “S” kukicom na čijem je kraju zalemljena kružna glava od tankog lima kalotastog oblika. Za sada su poznate samo sa viminacijumskih nekropola. Pripadaju periodu II - III veka.

Podvarijanta VIIIa1 - naušnice sa glavom u obliku šestostrane piramide od tankog iskucanog lima i “S” kukicom za fiksiranje. Osim sa viminacijumskih nekropola, poznate su iz Male Kopašnice i Iriga, kao i sa nepoznatih lokaliteta koji se čuvaju u Narodnom muzeju u Beogradu. Analogni primerci iz Duklje, Istre i Bugarske, takođe podržavaju ovu hronologiju (II – III vek).⁸

VARIJANTA VIIIb - naušnice sa dvodelnom

glavom u obliku manje i veće kalote koje su povezane sa pet granula i imaju “S” kukicu za fiksiranje. Rubovi gornje, manje kalote su ukrašeni sitnim granulama. Ovo su jedinstveni primerci u Srbiji, a deo su ostave iz Tekije pohranjene krajem I vek n.e.⁹ Inače, naušnice ovog oblika se proizvode od I do kraja II veka, a nakon tog perioda se ne javljaju.¹⁰ Brojne su analogije kako na Zapadu (Salona, Pompeji, Herkulenum, Boskoreal, kolekcija Kastelani)¹¹ tako i na Istoku (Kipar i Palestina).¹²

VARIJANTA VIIIc – naušnice sa glavom oblikovanom u vidu rozete čije su latice kod zlatnih primeraka od granula, ili su naglašene samo urezima. Retko su zastupljene na lokalitetima u Srbiji, pa i šire. Za par naušnica iz Narodnog muzeja u Beogradu, I. Popović navodi analogni primer iz Vigenzbaha kod Kemptena (Wiggensbach, Kempten - *Cambodunum*) koji je datovan u prvu polovinu III veka,¹³ dok su za bronzanu naušnicu sa nepoznatog lokaliteta, poznate analogije iz Sisicije datovane u I vek ili nešto kasnije.¹⁴

TIP IX

Ovom tipu pripadaju naušnice sa “S” kukicom i dragim kamenom ili perlom od staklene paste, obično u obliku heksagonalne prizme koje su fiksirane trakastim limenim kracima ili žicom, dok su složeniji primerci u obliku rozete koja može imati priveske.

VARIJANTA IXa - naušnice sa heksagonalnom perlom od dragog kamena ili od staklene paste, (samo jedna ima perforirani kružni biser) pričvršćenom žicom ili trakastom gredom od lima sa kracima preko kojih su fiksirane za “S” kukicu. Naušnice ovog oblika uglavnom su karakteristične za kasnoantički period, tj. III i IV vek. Takav je slučaj i sa analognim parom iz Ohrida,¹⁵ ali to

9. Mano-Zisi 1957, 13.

10. Higgins 1961, 184.

11. Mano-Zisi 1957, 13.; Higgins 1961, 184, pl. 54E.; BMCJ 1969, Pl. LIV, 2618-219.

12. BMCJ 1969, Pl. LIV, 2620-2621.; Higgins 1961, 184.

13. Popović 1996, 24, tip VI 2.

14. Košćević 1995, 20, Pl. 45, 413.

15. Popović 2001, kat. 45.

8. Cermanović – Kuzmanović, Velimirović - Žižić, Srećković 1975, G-40.; Girardi-Jurkić, Džin 2003, kat. 191; Ruseva-Skokoska 1991, cat. 43a, b, 45 a, b, 46, Type II, variant 2.

ne isključuje njihovu raniju pojavu, kao što je to slučaj sa naušnicom iz Britanskog muzeja (kolekcija Kastelani, II – III vek),¹ dok je nešto mlađa ona iz Muzeja u Majncu (nepoznati lokalitet III – IV veku),² kao i naušnice iz Intercise (G-1331, datovane novcem Galijena 253-268).³

VARIJANTA IXb – naušnice sa heksagonalnom prizmatičnom perlom koja je žicom pričvršćena za glavu naušnice šestougaonog, kružnog ili kvadratnog oblika sa stilizovanom predstavom rozete ili palmete izvedenom iskucavanjem ili presovanjem. Analogne naušnice su poznate iz kasnoantičke nekropole u Sopijanama⁴ i Intercisi (III – IV vek).⁵ Primerke sa viminacijumskih nekropola takođe, možemo datovati od III do kraja IV veka.

Podvarijanta IXb1 - naušnice sa poludragim kamenom ili staklenom pastom u ležištu postavljenim u obliku latica cveta. Naušnice ovako oblikovane glave vode poreklo sa crnomorskih obala i preko Gota dospevaju u Podunavlje, tako da ih možemo očekivati tek u IV veku.⁶ Paru sa inv. br. 1123/IV je sličan par naušnica iz Sopijane, na osnovu kojih se mogu datovati u period od sredine ili druge polovine IV veka.⁷

Podvarijanta IXc – naušnice sa glavom u obliku rozete, retko kalote i sa privescima. Glava naušnice u obliku stilizovane rozete često ima umetak od staklene paste u sredini. Privesci su od glatke, a ređe od tordirane žice sa perlama ili šišarkom kao što je na naušnici iz Sočanice (*Municipium DD*). Između glave i privezaka, na paru iz Singidunuma, je trapezoidna greda od tankog lima koja nosi priveske. Sličan ovoj naušnici je primerak iz Racijarije, datovan u III vek.⁸ Naušnice ove podvarijante su grobni nalazi i datovani su u II vek. Jedino je naušnica iz Singidunuma nešto kasnijeg datuma, tj. pripada III veku.⁹

1. BMCJ 1969, Pl. LV, 2638.

2. Deppert-Lippitz 1985, Taf. 32,77.

3. Vago, Bona 1976, XL, 6; XVII, 8, 9.

4. Fülep 1977, Pl.37,1a, b.

5. Alföldi 1957, Taf. LXXIX, 8.

6. Popović 2001,41, kat.49.

7. Fülep 1977, Pl. 37, 3a,b.

8. Ruseva-Slokoska 1991, cat. 54a, Type II, variant 4.

9. Pop-Lazić 2002, 33, G-227, Sl. 21,1.

TIP X

Naušnice sa “S” kukicom na kojoj se u donjem delu nalazi glava u obliku perle ili školjke, a na alci je žičani privezak.

VARIJANTA Xa – naušnice koje imaju na donjem kraju kukice žicom pričvršćenu perlu od staklene paste. Na taj je način obrazovana glava naušnice. Analogni par zlatnih naušnica iz Durostorum datovan je u period od kraja II do kraja III veka.¹⁰ Ovom periodu pripadaju i primerci iz Srbije.

VARIJANTA Xb - par zlatnih naušnica iz Male Kopašnice, izdvaja glava od iskucanog tankog lima u obliku školjke, kao i dva šišarkasta priveska. Za ove naušnice nisu za sada poznate direktne analogije. Na osnovu uslova nalaza, datovane su u II – III vek.

TIP XI

Ovom tipu pripadaju naušnice sa antropomorfnom predstavom na “S” kukici. Naušnica iz Narodnog muzeja u Beogradu u funkciji glave ima bradatu mušku bistu sa modijusom na glavi što ukazuje na predstavu Serapisa. Par naušnica iz Komina u funkciji privezaka imaju gotovo celu predstavu Erosa. Naušnice iz Komina su datovane u I-II vek i verovatno su importovane u naše krajeve, dok predstavu Serapisa na naušnici iz Narodnog muzeja u Beogradu možemo vezati za period dinastije Severa kada su šireni istočnjački kultovi.¹¹

TIP XII

Naušnice ovog tipa izdvaja kružna ili elipsoidna glava sa umetnutim dragim kamenom, kamejom ili staklenom pastom. Okvir glave je rađen tehnikom tordiranja, prolamanja ili ažuriranja. Mogu biti bez ili sa privescima, direktno prikačenim za glavu naušnice ili preko poprečne grede. Karika je “S” oblika.

VARIJANTA XIIa – naušnice sa elipsoidnim ležištem za dragi kamen ili staklenu pastu čiji je okvir ukrašen tordiranom ili filigranskom žicom.

10. Popović, Donevski 1999, 39-40. cat. 4,5.

11. Popović 1996, 22-23, tip IV, kat.55.

Obično su datovane u II i III vek, ali su prisutne i na kasnoantičkoj nekropoli u Intercisi, tako da se može očekivati njihova upotreba i u IV veku.¹²

Podvarijanta XIIIa1 – naušnice identične prethodnim sa privescima direktno zalemljenim za glavu naušnice ili preko trapezoidne grede. Posebno je interesantna naušnica iz Marguma koja ima srcoliku glavu, dok su dve ukrštene limene trake držale kamen koji sada nedostaje. Analogno pomenutom primeru je naušnica iz Britanskog muzeja datovana u III vek.¹³ Ostali primeri iz Srbije se mogu uporediti sa parom iz Bugarske (*Bazaurt, Zhitnitsa, Dobrich region*, II vek) i Dobrog Dola kod Skoplja (početak IV vek, novac Konstantina Velikog).¹⁴

Podvarijanta XIIIa2 – par zlatnih naušnica sa nepoznatog lokaliteta (Narodni muzej u Beogradu), predstavljaju specifičnu varijantu, pre svega zbog razvijene forme privezaka. Kružni okvir je ukrašen urezanim palmetama, dok kamen nedostaje. Privesci su rađeni kombinacijom limenih ležišta za staklenu pastu, bisera i perli. Ovako složeno urađen donji segment naušnice, poznat je iz Liona i Hamburga (III- IV v).¹⁵

VARIJANTA XIIIb – naušnice sa elipsoidnim fasungom u kome je ufasovana kameja sa različitim predstavama (*Genius mortis*, Meduza, muški portret) i privescima. Kameje sa motivima Genija i Meduze nađene na Viminacijumu čuvaju se u Narodnom muzeju u Beogradu i ukazuju na mogućnost postojanja radionice za njihovu izradu u ovom gradu. Vreme njenog delovanja obuhvatalo bi duži period od II do IV veka.¹⁶ Motivi Meduze na kamejama su česti na lokalitetima Srbije, i to na različitoj vrsti nakita (prstenje, medaljoni, naušnice).¹⁷ Naušnice sa identičnom predstavom su poznate iz Bugarske (Suhindol-početak III veka)¹⁸

Samo je na jednoj naušnici u kameo-tehnici prikazana muška bista u profilu. Na osnovu portretnih karakteristika, datuje se u vreme prve tetrahije.¹⁹ Brojnije su kameje sa ženskim portretima za koje se pretpostavlja da potiču iz dva radionička centra (Viminacijum i Durostorum - od kraja II do prve polovine I veka). Na istoj naušnici su posebno zanimljivi privesci u obliku delfina. Isti motiv je prisutan na naušnici iz Nišora kod Svriljiga. Analogni motiv prisutan je na paru naušnica iz Stare Zagore (Bugarska). Delfini se vezuju za helenističku tradiciju, naročito popularnu na Tarentu, gde se krajevi narukvica završavaju ovim predstavama.²⁰

VARIJANTA XIIIc – naušnice sa “S” kukicom i kružnom glavom rađenom tehnikom prolamanja, u sredini retko imaju sačuvan kamen od dragog kamena. Na osnovu analognih nalaza iz Galije, datovane su u III vek.²¹ Naušnice ove varijante su sa nepoznatih lokaliteta te ih je teško precizno datovati i mnogo su ređe zastupljene u odnosu na identične primerke sa privescima.

Podvarijanta XIIIc1 – naušnice luksuzne izrade koje na poprečnu gredu imaju prikačene žičane privesci sa biserima. Glava im je rađena tehnikom prolamanja ili ažuriranja (*opus interrasile*), čime je dobijen čipkast ornament. Brojne su analogije za ove naušnice, a najranije je datovan primerak iz Plovdiva (sredina ili druga polovina II veka), dok su iz Muzeja u Majncu, Britanskog muzeja i Bugarske, datovane u III vek.²² Naši su primeri iz III veka.

TIP XIII

Naušnice sa glavom četvrtastog oblika rađenom u tehnici iskucavanja ili prolamanja na “S” kukici za fiksiranje. Mogu biti bez ili sa privescima prikačenim obično preko trapezoidne grede. Okvir fasunga je obično tordiran ili dekorisan urezanim palmetama.

VARIJANTA XIIIa – naušnice u četvoro-

12. Alföldi 1957, Taf. LXXIX, 1, 2, 3.

13. BMCJ, 1969, 2648-2650.

14. Vučković – Todorović 1958, 296, sl.11; Ruseva-Slokoska 1991, cat. 64a, b, Type I, variant 1.

15. Popović 1996, 26, tip VIII 2a/2, kat. 80.

16. Popović 1989, 13.

17. Popović 1989, 12.

18. Ruseva-Slokoska 1991, cat.51a,b, Type II, variant 3.

19. Popović 1996, 27.

20. Ruseva-Slokoska 1991, cat.14, Type I, variant 3E.

21. Popović 1996, 28, tip IX 1.

22. Deppert-Lippitz 1985, Taf. 30-33, 73, 76.; BMCJ 1969, Pl. LV, 2665.

ugaonom fasungu imaju umetnutu staklenu pastu. Okvir fasunga je obično ukrašen tordiranjem. Naušnice ove varijante su prikazane na fresci sa predstavom mlade žene iz viminacijumske grobnice datovane u IV vek.¹ Analogni nalazi naušnica su poznati iz Bugarske (u oblasti Vidina), Karnuntuma, Salcburga i Muzeja u Majncu (II – III vek).² Međutim, kao što pokazuje freska sa Viminacijuma, ove su naušnice nošene i u IV veku.

Podvarijanta XIIIa1 – naušnice identične prethodnim, ali sa privescima. U četvorougaonom fasungu mogu imati dragi kamen ili staklenu pastu, dok je okvir ukrašen tordiranjem ili urezanim palmetama. Sa teritorije Srbije su najranije datovane naušnice iz kremiranog groba u Maloj Kopašnici (II – III vek), dok su ostali primerci iz III i prvih decenija IV veka (Viminacium i Šarkamen). Takav je slučaj sa analognom naušnicom iz Istre (Medulin-Burle - IVvek).³

VARIJANTA XIIIb – naušnice sa četvorougaonom glavom rađenom tehnikom prolamanja, u centru imaju heksagonalnu perlu od smaragda žicom pričvršćenu za fasung. Naši su primerci datovani u III vek, kao i analogni nalazi iz Racijarije, Muzeja u Majncu i iz kolekcije Kastelani.⁴

* * *

Analizom rimskih naušnica iz Srbije dobijena je jasna slika o njihovom poreklu i stilskim odlikama koje ih svrstavaju u pojedine tipove, a na osnovu dominantnosti na pojedinim lokalitetima, mogu se pratiti radionički centri i tokovi produkcije. Na osnovu navedenih karakteristika mogu se izdvojiti tri osnovne grupe:

I - naušnice sa sačuvanom autohtonom tradicijom

II - naušnice sa helenističkom tradicijom prisutnom na autohtonim primercima

III - lokalna produkcija:

- istočno-mediteranski uticaji

- zapadni uticaji

IV - import iz italjskih radioničkih centara

* * *

NAUŠNICE SA SAČUVANOM AUTOHTONOM TRADICIJOM

Naušnice ovog tipa vode poreklo još iz halštatskog i latenskog perioda na Balkanu. Tu spadaju naušnice tipa IIIa sa labavo namotanom žicom na donjem delu karike koja formira ukras u obliku osmice. Samo je jedna zlatna, dok su ostale srebrne i vode poreklo od starijih latenskih uzora koji su sporadično prisutni i u rimskom periodu.⁵ Verovatno su nastale iz težnje za imitacijom luksuznih primeraka od zlata ukrašenih filigranom i granulacijom koji su bili nedostupni nižim društvenim slojevima, a sa kojima su dolazili u kontakt preko helenističkih uzora. Sama činjenica da su uglavnom izrađivane od srebra, ukazuje na autohtoni karakter ovog nakita. Naime, srebrni nakit je imao poseban značaj u balkanskom regionu i predstavljao je zajedničku komponentu za ilirske, dačke, tračke i keltske supstrate koji su se preplitali u predrimsko doba, a zadržali su se sve do III veka naše ere. Autohtonog karaktera su i naušnice tipa IIIc koje su sastavni deo ostava iz Nove Božurne kod Prokuplja i sa Crnog Vrha kod Jagodine. Zlatna naušnica iz Nove Božurne sa privescima u obliku stilizovanih alatki je specifična, pre svega po materijalu od kog je izrađena. Nakit sa privescima u obliku različitih alatki (klinovi, sekire, dleta) obično se izrađuje od srebra i vezuje se za dako-getske proizvodni krug, na čijem su području nađene brojne ostave sa pohranjenim nakitom ovog tipa, kao i pojedinačni nalazi (ostava iz Tekije, Bara, nalazi iz Rumunije i Bugarske).⁶ Navedeni privesci na nakitu iz perida od I do III

1. Korać 1991, 118-119, fig. 11.

2. Ruseva-Slokovska 1991, cat.47, Type II, variant 2; Deppert-Lippitz 1985, Taf. 29, 71.

3. Girardi-Jurkić, Džin 2003, kat. 195, G-2014.

4. Ruseva-Slokovska 1991, cat.53a, b, Type II, variant 4.; Deppert-Lippitz 1985, Taf. 32, 75.; BMCJ 1969, 2674.

5. Marić 1968, Tab. III/14, 81; Tab. IV/15; Tab. V/4; Tab. VIII/18; Tab. XX/7; Tab. XXII/8; Popović 2002, 145-155.

6. Mano-Zisi 1957; Popović, Borić-Brešković 1994.; Jovanović 1978, 77.

veka, svedoče o razvijenoj zanatskoj produkciji u centralnom Balkanu, Donjem i Srednjem Podunavlju koja je postojala u predrimsko doba, a vodi poreklo još iz halštatske baštine. Dva para srebrnih naušnica sa Crnog Vrh⁷, predstavljaju za sada unikatne primerke. Specifični privesci u obliku bršljanovog lista, svrstavaju ih u grupu autohtonog nakita koji je prisutan na širem balkansko-podunavskom području (zapadna i centralna Bosna, Podrinje, delovi Panonije do srednjeg Podunavlja). Nošeni su na srebrnim upletenim lancima samostalno ili u kombinaciji sa lengerastim fibulama i na alkama sa prevučenim i spiralno namotanim krajevima gde su u funkciji privezaka. Za sada je poznat samo jedan takav privezak na srebrnoj naušnici iz Radomira, na levoj obali Strume.⁸ Kako je ostava pohranjena oko sredine III veka, izrada naušnica sa lokaliteta "Glavica" vezuje se za početak istog veka.⁹ Ovakvim datovanjem naušnica dovodi se u pitanje sam proces romanizacije koji izgleda nije rado i brzo prihvaćen kod lokalnog stanovništva, već je tekao postepeno, što se ogleda i na nakitu sa autohtonim karakteristikama prisutnim i tokom III veka. Istoj grupi pripadaju naušnice sa prevučenim i spiralno namotanim krajevima bez ili sa privescima (tip IVa-a1). Pre svega se dovodi u pitanje njihova funkcija. Specifičan način kopčanja, nepraktičan za skidanje naušnice, daje mogućnost da su nošene kao privesci na torkvesima, narukvicama, ili dijademama. Ovo se odnosi na primerke sa masivnim privescima. Brojne su srebrne alke ovog tipa koje su imale funkciju privezaka (ostava iz Tekije, Bara, Nove Božurne, Glavice na Crnom Vrh^u). Vezuju se za dako-getske kulturni krug. Prema mišljenju Lj. Ruseve-Slokovske, ukoliko su nošene na ušnoj školjci, nisu skidane ili su stavljanje u grobove kao funerarni prilozi.¹⁰ Osim

7. S. Dodić ukazuje na pogrešnu lokaciju naušnica, koje je I. Popović navela da potiču sa Juhora. Prema S. Dodić one su sa lok. "Glavica" kod Gornjeg Štiplja, na Crnom Vrh^u, videti u: Nakit od praistorije do danas iz zbirke Zavičajnog muzeja u Jagodini, Jagodina, 2004.

8. Popović 2002, 45-47; Popović 1994, 29.

9. Popović 2002, 75.

10. Ruseva-Slokovska 1991, 24-25.

naušnica, izrađivano je prstenje i narukvice ove forme. Posebno je teško izdvojiti naušnice od prstenja i to je moguće samo na osnovu mesta nalaza u grobu. Često su karike ovog tipa imale i upotrebnu funkciju spajajući drške posuda sa metalnom ručkom (Viminacijum C-6386 i C-7621, lokalitet Pećine).¹¹ Specifični privesci na karikama ovog tipa odlika su nerimskog življa, pre svega Sarmata (kauri puž – nose žene i devojke kao privezak na ogrlici, narukvici ili na pojasi).¹² Svakako su imali apotropejsko značenje, poput dobošastih privezaka. Usled nepraktičnosti, karike sa masivnim privescima verovatno su bile našivane na odeću, poput raznobojnih perli koje su ukazivale na raskoš i poseban stil sarmatske nošnje.¹³

Naušnice tipa Vb-b1 sa glavom u obliku tzv. pseudoštita, izvedenog horizontalnim spiralnim namotajima, poznate su još iz grčke materijalne kulture, koja je rado prihvaćena od strane halštatske i latenske plemenske aristokratije na Balkanu, u kojoj su motivi spirale, i uopšte geometrijski motivi, bili standardni dekorativni elementi. Primerici iz Srbije su brojni, naročito bez privezaka, a datovani su od II do IV veka. Isti način dekoracije je poznat na narukvicama i prstenju.¹⁴ Ranije datovana naušnica iz Skupa (kraj I početka II veka),¹⁵ može pomeriti ovu hronološku granicu, o čemu će posvedočiti buduća arheološka iskopavanja.

* * *

NAUŠNICE SA JAKOM HELENISTIČKOM TRADICIJOM

Naušnice tipa IIIb su prihvaćene kod autohtonog stanovništva. Glava je rađena u tehnici filigrana i granulacije i ima oblik tzv. "Herkulovog čvora". Ovaj tipično helenistički dekorativni motiv (III – I vek pre nove ere) korišćen je na ogrlicama i narukvicama pomenutog perioda,

11. Podaci su preuzeti iz dokumentacije.

12. Sekereš 1998, 117.

13. Barački 1972-1973, 8.

14. Popović, Borić-Brešković 1994, sl.5-7, 20-23.

15. Mikulčić 1975, 89-100, sl.49.

a postaje omiljen i kod autohtonog stanovništva jednog šireg geografskog prostora. Nalažen je na lokalitetima u Južnoj Rusiji, Siriji i Kipru.¹ U rimskom periodu, naušnice ovog tipa prisutne su oko Lima i Ibra (Kolovrat) u jugoistočnoj i istočnoj Srbiji, Podunavlju (Niška Banja, Lozni Rasadnik kod Niša, Nova Božurna, Mala Kopašnica, Sočanica, Prahovo, Sirmijum i Viminacium) u Rumuniji i istočnoj i jugoistočnoj Bugarskoj.² Tokom dužeg perioda njihove upotrebe (od kraja II do kraja III veka) zapažaju se razlike u dekorativnoj obradi koje su verovatno rezultat različitih radioničkih centara, ali i modnog trenda. Najjednostavniji primerci su ukrašeni samo granulama, dok složeniji oblici na petljama Herkulovog čvora imaju kružne limene aplikacije sa rožastim ispupčenjima. Ovoj grupi pripadaju i naušnice tipa IIc sa kupastim priveskom koji je u helenističkom svetu simbolizovao Herkulovu batinu. Međutim, u rimskom se svetu ova simbolika gubi, a sam privezak transformiše u jednu geometrijsku formu na kojoj su samo filigranski ukrasi sa sporadičnim granulama podsećali na njegovu prvobitnu simboliku.

* * *

NAUŠNICE LOKALNE PRODUKCIJE SA DOMINANTNIM ISTOČNO-MEDITERANSKIM UTICAJEM

Tipovi od VIII do XIII sa "S" kukicom za fiksiranje i različito oblikovanom glavom, vode poreklo od helenističkih oblika, kod kojih je glava uglavnom oblikovana u vidu rozete, palmete ili školjke, što je sačuvano i na pojedinim primercima iz Srbije (Tip IXb, c; Xb), dok su privesci zoomorfni ili antropomorfni (Tip VIIb, XI). Navedeni motivi su u rimskom periodu postali omiljeni u istočno-mediteranskim radioničkim centrima. Vremenom ova helenistička tradicija dobija nove stilske odlike, pre svega diktirane novim ukusom

provincijskog i varvarskog stanovništva, koga karakteriše tzv. polihromni stil (kombinacija poludragog i dragog kamena, staklene paste i bisera). Nakit dekorisan na taj način je imao poseban naziv - *uniones*. Naušnice ovog oblika (Tip XIIa-a1; XIIIa-a1) se proizvode u Aleksandriji, Siriji, crnomorskim radionicama, a rado ih prihvataju i izrađuju majstori u lokalnim radioničkim centrima širom rimskog carstva. Takve su juvelirske radionice verovatno postojale u svim većim urbanim centrima u Srbiji. Iako nisu arheološki potvrđene, njihovo postojanje treba očekivati u južnoj Srbiji (Niš i Ulpijana)³ i u Podunavlju (Singidunum i Viminacium). Dugogodišnja arheološka iskopavanja na Viminaciumu za sada nisu potvrdila postojanje takvog radioničkog centra, ali velika koncentracija nakita na viminacijumskim nekropolama, zlatarski nakovanj sa lokaliteta "Čair" i prisustvo jednog *faber argentarius*-a, potvrđuju ovo već ustaljeno mišljenje.⁴ To se odnosi i na gliptičke proizvode koji su brojni na teritoriji Viminacijuma, a sreću se i na naušnicama tipa XIIb.⁵ Posebno su luksuzne izrade naušnice tipa XIIc-c1 i XIIIb, rađene tehnikom prolamanja, a ređe ažuriranja (*opus interrasile*). Retki su primerci sa čipkastim ornamentom (nepoznat lokalitet, Orljevo i Mala Kopašnica), a takav je slučaj i na širem balkansko-podunavskom području, što bi eventualno ukazivalo na njihov import iz istočno-mediteranskog područja.

U lokalnim radionicama verovatno su prvobitno radili majstori iz Grčke ili Sirije kojima su već bile dobro poznate ove forme nakita, a vremenom njihovo umeće bi preuzimali i lokalni majstori. Tome ide u prilog prisustvo sirijske dijaspare u Viminaciumu,⁶ ali i bogato rudno blago kojim je raspolagala Gornja Mezija.⁷

1. Ruseva-Slokoska 1991, 28, Type I, variant 4D.

2. Popović 2001, 36-37.; Popović 1999, 77-92; Jovanović 1979.

3. Jovanović 1978, 33-34.

4. Spasić 1994, 82.

5. Popović 1989; Popović 1991.

6. Mirković 1968, 69.

7. Popović 1994, 13-18.

* * *

NAUŠNICE LOKALNE PRODUKCIJE NASTALE POD UTICAJEM ZAPADNOG (ITALSKOG) KULTURNOG KRUGA

Naušnice tipa VIIIa-a1 karakteriše glava u obliku sferične kalote ili heksagonalne zarubljene piramide. Poput naušnica iz Tekije, tretiraju se kao kasnoetrurski modni trend koji je preživio i nastavio da se proizvodi tokom rimskog perioda od I do III veka. Priličan broj naušnica ove varijante i podvarijante, ukazuje na postojanje radioničkog centra, ali kako je većina sa nepoznatih lokaliteta, teško ga je locirati. Naušnice ovog tipa su brojne na lokalitetima Bugarske.⁸ Možda treba očekivati neku zajedničku radionicu na prostoru Gornje i Donje Mezije koja je zadovoljavala potrebe lokalnog stanovništva.

* * *

IMPORT IZ ITALSKIH RADIONIČKIH CENTARA

Jedino se naušnice tipa VIIIb iz tekijeke ostave, sa sigurnošću mogu tretirati kao italjski import, verovatno iz kampanske oblasti. Polusferične kalote su posebno vezane za kasnoetrurske naušnice, a uočljiva je i njihova sličnost sa buzlama, takođe etrurskog porekla. Verovatno su iz Italije preko Salone (gde je poznat jedan primerak), dospele na dunavski limes gde ih je pohranio rimski vojnik iz Verove centurije. Pohranjivanje ostave je datovano Domicijanovim novcem krajem 81. godine.⁹

Naušnice - rekonstrukcije

8. Ruseva-Slokoska 1991,29-30.

9. Mano-Zisi 1957,13.

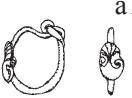

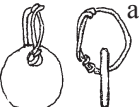

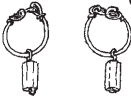

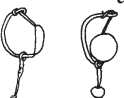

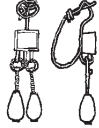

Sl. 1. Geografska karta Srbije sa nalazima naušnica.

1. Čortanovci	17. Medijana	33. Šarkamen
2. Beška	18. Niš	34. Glavnik
3. Sviloš	19. Mala Kopašnica	35. Vatin
4. Sremska Mitrovica	20. Bela Palanka	36. Kovačica
5. Novi Banovci	21. Gračanaica	37. Kosovska Mitrovica
6. Gomolava	22. Subotica-Verušić	38. Veliko Gradište
7. Beograd	23. Vršac	39. Nišor
8. Ritopek	24. Nova Božurna	40. Gornje Štiplje
9. Obrenovac	25. Niška Banja	41. Guberevac-Babe
10. Kostolac	26. Vranj	42. Komini
11. Tekija	27. Vojlovica-Pančevo	43. Sočanica
12. Kostol	28. Seone	44. Boljevac
13. Prahovo	29. Baljevac	45. Donja Vrežina
14. Gamzigrad	30. Orljevo	46. Mačvanska Mitrovica
15. Ravna	31. Dubravica	
16. Kolovrat	32. Irig	

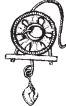

TIP	ZLATO(Au)	SREBRO(Ag)	BRONZA(Br)	UKUPNO
Ia	1	3	9	13
Ib		1	9	10
Ib1	11	1	3	15
Ic	1	3	2	6
Id	/	/	2	2
Ie	/	2	5	7
procenti	24,52%	18,86%	56,6%	53
IIa	25	11	31	67
IIa1	2	3	3	8
IIb	21	15	13	49
IIb1	5	/	/	5
IIc	10	3	6	19
procenti	42,56%	21,62%	35,81%	148
IIIa	3	5	/	8
IIIb	10	5	2 (Ag+Cu)	17
IIIc	1	4	/	5
procenti	46,6%	46,6%	6,66%	30
IVa	14	2	7	23
IVa1	1	3	6	10
procenti	45,45%	15,15%	39,39%	33
Va	54	12+1(Ag+Br)	25	92
Va1	28	2	4	34
Vb	35	3	1	39
Vb1	14	2	/	16
procenti	72,37%	10,49%	0,55%	181
VIa	23	/	/	23
VIa1	2	/	/	2
VIa2	15	/	/	15
VIb	7	/	/	7
VIb1	23	/	/	23
VIb2	2	/	/	2
procenti	100%	/	/	72
VIIa	1	/	/	1
VIIb	2	/	/	2
procenti	100%			3
VIIIa	11	/	2	13
VIIIa1	14	/	/	14
VIIIb	5	/	/	5
VIIIc	3	/	1	4
procenti	91,66%	0%	8,34%	36
IXa	19	/	/	19
IXb	5	1	/	6
IXb1	4	/	/	4
IXc	7	/	/	7
procenti	97,2%	2,77%	/	36
Xa	6	/	/	6
Xb	2	/	/	2
procenti	100%	/	/	8
XI	3	/	/	3
procenti	100%	/	/	3

XIIa	4	/	1	5
XIIa1	10	/	/	10
XIIa2	2	/	/	2
XIIb	5	/	/	5
XIIc	6	/	/	6
XIIc1	15	/	/	15
procenti	97,67%	/	2,32%	43
XIIIa	5	/	/	5
XIIIa1	15	/	/	15
XIIIb	4	/	/	4
procenti	100%	/	/	24

Sl.2. Tabelarni prikaz naušnica po tipovima, vrsti metala i procentima

I	 a	 b	 b1	 c	 d	 e
II	 a	 a1	 b	 b1	 c	
III	 a	 b	 c			
IV	 a	 a1				
V	 a	 a1	 b	 c		
VI	 a	 a1	 a2	 b	 b1	 b2
VII	 a	 b				

Sl. 3. Tipološka klasifikacija naušnica sa petljom i kukicom za fiksiranje

VIII	 a	 a1	 b	 c		
IX	 a	 b	 b1	 c		
X	 a	 b				
XI	 a	 b				
XII	 a	 a1	 a2	 b	 c	 c1
XIII	 a	 a1	 b			

Sl. 4. Tipološka klasifikacija naušnica sa S kukicom za fiksiranje.

RESUME**Style-typological distinction and origin of the forms of Earrings from the Roman period in Serbia**

This paper deals with earrings from the Roman period from the territory of Serbia, from 1st to the end of 5th cent. On the whole, 659 are presented (463 made of gold, 73 made of silver, 3 of silver-plated copper wire and 120 made of bronze, Fig. 2). Within the stylistic-typological analysis of the earrings, two basic groups were formed: ring-like earrings (with opened or closed endings, with or without a pendant, TYPE Ia - TYPE VIIb, Fig. 3)

and earrings with an "S" shaped hook for fixing (TYPE VIIIa - XIIIb, Fig. 4). The stylistic-typological analysis of the earrings from Serbia made it possible to visualise certain stylistic characteristics, as well as production centres in this area (Viminacium, Mala Kopašnica, Ulpijana, Kolovrat, Beška, Sviloš, Komini, Niš, Sočanica, Vršac, Vojilovica - Pančevo, Subotica - Verušić, etc.), from hoards (Tekija, Nova Božurna, Gornje Štiplje at Crni Vrh and Šarkamen) and accidental finds kept in various museums throughout Serbia (compare map with sites, Fig. 1). This material can be placed into three basic groups:

I - Earrings with preserved local tradition

II - Earrings with Hellenistic tradition on autochthonous examples

III - Local production:

- East Mediterranean influences
- Western influences

IV - Import from Italic manufacturing centres.

Besides imported jewelry, earrings included, which originate from famous manufacturing centres (Aquileia, Alexandria, Syria, Black Sea area), one should also consider the existence of local manufacturers throughout the Roman Empire, including the territory of modern Serbia. It is certain that such manufactories existed in all the bigger urban centres in Serbia. Although not archaeologically confirmed, their existence can be expected in southern Serbia (Niš and Ulpiana), as well as in the Danube valley (Singidunum and Viminacium). The long lasting archaeological excavations at Viminacium have not yet confirmed the existence of such a production center, but a great number of such jewelry at the Viminacium necropoles, jewellers' anvil from the site "Čair" and the presence of an faber argentarius confirm this already common opinion.

Translated by M. Tapavički-Ilić

BIBLIOGRAFIJA

Alföldi 1957

R. M. Alföldi, *Intercisa II (Dunapentele)*, Geschichte der Stadt in der Römerzeit, *Archaeologia Hungarica*, XXXVI, Budapest 1956.

Barački 1961

S. Barački, Sarmatski nalazi iz Vršca, *Rad vojvođanskih muzeja* 10, Novi Sad 1961, 117-142.

Barački 1973

S. Barački, *Nalazi Sarmata u Južnom Banatu*, Bačka Palanka 1973.

Batistić- Popadić 1985

D. Batistić-Popadić, Sarmatska nekropola Vojlovica-Pančevo, *Rad vojvođanskih muzeja* 29, Novi Sad 1985.

BMCJ 1969

H. F. Marshall, *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities*, British Museum, London, 1969.

Bulat 1989

M. Bulat, Rimski zlatan nakit u Muzeju Slavonije, *Osječki zbornik XX*, Osijek 1989, 284-286.

Cermanović-Kuzmanović, Velimirović-Žižić, Srejović 1975

A. Cermanović-Kuzmanović, O. Velimirović-Žižić, D. Srejović, *Antička Duklja-nekropole*, Titograd 1975.

Cermanović-Kuzmanović 1995

A. Cermanović-Kuzmanović, Predmeti i nakit od srebra iz Kolovrata, u *Radionice i kovnice srebra* (priređila I. Popović), Beograd 1995, 227-230.

Cermanović-Kuzmanović 1997

A. Cermanović-Kuzmanović, Nakit od plemenitog metala sa nekropole u Kominima (Municipium S...), u *Αντιδωρον Dragoslavo Srejović*, Beograd 1997.

Čremošnik 1958

I. Čremošnik, Panonska nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i drugim krajevima, *GZM*, Sarajevo 1958, 147-151.

Dautova-Ruševljan 1995

V. Dautova-Ruševljan, Rimski srebrni predmeti u Muzeju Vojvodine, u *Radionice i kovnice srebra* (priređila I. Popović), Beograd 1995, 243-244.

Deppert-Lippitz 1985

B. Deppert-Lippitz, *Goldschmuck der Römerzeit im Römische – Germanischen Zentral museum*, Bonn 1985.

Ercegović-Pavlović 1980

C. Ercegović-Pavlović, *Les necropoles romaines et medievales de Mačvanska Mitrovica*, Beograd 1980.

Fidanovski 1988

S. Fidanovski, Nekropole municipiuma DD u svet-

lu novih istraživanja, *Glasnik Muzeja Kosova* XV-XVI, Priština 1988, 11-49.

Fidanovski 1998

S. Fidanovski, Rimski i ranovizantijski period, u *Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do ranog srednjeg veka*, Beograd 1998, 256-350.

Fülep 1977

F. Fülep, Roman Cemeteries of the Territory of Pécs (Sopianae), Budapest 1977.

Girardi-Jurkić, Džin 2003

V. Girardi-Jurkić, K. Džin, *Sjaj antičkih nekropola Istre*, Monografije i katalogi 13, Pula 2003.

Golubović 2001

S. Golubović, Prilog proučavanju olovnih sarkofaga u Gornjoj Meziji, *Viminacium* 12, Požarevac 2001, 135-158.

Higgins 1961

R.A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery*, London 1961.

Ivanišević, Kazanski 2002

V. Ivanišević, M. Kazanski, La necropole de l'époque des grandes migrations a Singidunum, *Singidunum* 3, Beograd 2002, 101-158.

Jovanović 1978

A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd 1978.

Jovanović 1979

A. Jovanović, Naušnice ukrašene filigranom i granulacijom iz II-III veka sa teritorije jugoistočne Srbije, *Starinar* XXVIII-XXIX, Beograd 1979, 143-149.

Korać 1991

M. Korać, Late Roman Tomb with Frescoes from Viminacium, *Starinar*, XLII, Beograd 1991, 107-125.

Koščević 1995

R. Koščević, Finds and Metalwork production Panonia Superior, *Siscia*, Zagreb 1995, 417-431.

Mano-Zisi 1957

Đ. Mano-Zisi, *Nalaz iz Tekije*, Beograd 1957.

Marijanski-Manojlović 1987

M. Marijanski-Manojlović, *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*, Novi Sad 1987.

Marić 1968

Z. Marić, Japodske nekropole u dolini Une, *GZM* n.s. XXIII, Sarajevo 1968, 5-79.

Mikulčić 1975

I. Mikulčić, Ranorimski skeletni grobovi iz Skupa, *Starinar* XXIV-XXV, Beograd 1975, 89-100.

Mihovilić 1979

K. Mihovilić, Prstenje i naušnice rimskog doba Slovenije, *Arheološki vestnik* 30, Ljubljana 1979, 223-242.

Minić 1987

D. Minić, Spiralno uvijena žica na srednjovekovnom nakitu iz Srbije, *Starinar* XXXVII, Beograd 1987, 73-80.

Mirković 1968

M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968.

Petru 1972

S. Petru, *Emonske nekropole*, Ljubljana 1972.

Pešić 1995

J. Pešić, Zlatni nakit iz rimske nekropole u Maloj Kopašnici, *Leskovački zbornik* XXXV, Leskovac 1995, 25-45.

Pop-Lazić 2002

S. Pop-Lazić, Nekropole rimskog Singidunuma, *Singidunum* 3, Beograd 2002, 7-101.

Popović 1989

I. Popović, *Rimske kameje u Narodnom muzeju u Beogradu*, Beograd 1989.

Popović 1991

I. Popović, *Rimske kameje iz Narodnog muzeja u Požarevcu, Viminacium 6*, Požarevac 1991, 53-64.

Popović 1994

I. Popović, Autohtone i helenističke tradicije na rimskom nakitu I-III veka, u *Antičko srebro u Srbiji* (priredila I. Popović), Beograd 1994, 25-33.

Popović, Borić-Brešković 1994

I. Popović, B. Borić-Brešković, *Ostava iz Bara/The Bare Hoard*, Beograd 1994.

Popović 1996

I. Popović, *Rimski nakit u Narodnom muzeju u Beogradu*, II Zlatan nakit/Les bijoux romains du Musée national de Belgrade, II, Les bijoux d'or, Beograd 1996.

Popović, Tomović 1998

I. Popović, M. Tomović, Golden Jewellery from the Imperial Mausoleum at Šarkamen (eastern Serbia), *Antiquite tardive 6*, Beograd 1998, 287-312.

Popović 1999

I. Popović, Roman Jewelry in the Form of Hercules Symbols in the Central Balkans, *Starinar XLIX*, Beograd 1999, 77-92.

Popović, Donevski 1999

I. Popović, P. Donevski, *Gold and silver jewelry from Durostorum burials*, Svishtov 1999.

Popović 2001

I. Popović, *Kasnoantički i ranovizantijski nakit od zlata u Narodnom muzeju u Beogradu*, Beograd 2001.

Popović 2002

I. Popović, *Nakit sa Juhora, ostava ili sakralni tezaurus*, Beograd 2002.

Popović 2002

I. Popović, Le site laténien de Dautovac-Korićani et les fibules ornées de «boucles» ou de «huit» («A Brandebourgs»), *Starinar*, knj.LII, Beograd 2002, 145-155.

Popović 2003

V. Popović, *Sirmium, grad careva i mučenika*, Sremska Mitrovica 2003.

Ruseva-Slokoska 1991

Ruseva-Slokoska, 1991. *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*, London 1991.

Sekereš 1998

A. Sekereš, Sarmatska nekropola Subotica-Verušić, *Rad Vojvođanskih muzeja 40*, Novi Sad 1998, 107-147.

Spasić 1994

D. Spasić, Rimske naušnice iz Narodnog muzeja u Požarevcu, *Viminacium 8-9*, Požarevac 1994, 73-86.

Spasić 1996

D. Spasić, *Katalog, u Narodni muzej u Požarevcu 1896-1996*, Požarevac 1996.

Szilágy 1956

J. Szilágy, *Aquincum*, Budapest 1956.

Vágó, Bóna 1976

E. Vágó, I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südostfriedhof*, Budapest 1976.

Zotović, Jordović 1990

Lj. Zotović, Č. Jordović, *Viminacium I, Nekropola Više Grobalja*, Beograd 1990.

Zotović 1995

Lj. Zotović, Tipološka analiza minduša od srebra iz rimskih radionica Viminacijuma, u *Radionice i kovnice srebra* (priredila I. Popović), Beograd 1995, 233-242.